

Святослав Подлевський

ЛАТИНСЬКІ ГРАФІТИ XVII ст. У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена латинським графіті XVII ст., що були зафіксовані у культових спорудах Чернігова та пов'язані з періодом його перебування в складі Речі Посполитої.

Ключові слова: епіграфіка, модерні графіті, Чернігів.

Період XVII ст. був надзвичайно бурхливим для Чернігова в плані культурно-політичних змін. Знаходження в епіцентрі польсько-московських конфліктів не сприяло збереженості його пам'яток. Це – головна причина того, що автентичних джерел, які б свідчили про життя тогочасного міста, збереглося небагато. Сказане стосується, перш за все, невеликого періоду перебування Чернігова у складі Речі Посполитої з 1618 по 1648 рік. Довгий час він лишався майже недослідженим. Лише в останні роки вийшла низка праць, присвячених темі зв'язків Чернігівщини з польською державою у XVII ст. [1; 2; 3]. У контексті розвитку даного напрямку досліджень цікаво звернутися до тогочасних джерел особового характеру, які збереглися на пам'ятках архітектури Чернігова – епіграфічних надписів.

Досить довгий час епіграфічним пам'яткам у Чернігові не надавали значної ваги. Зазвичай вони ставали лише об'єктом побіжних спостережень. З огляду на це, автором даної статті та його колегами була здійснена робота, спрямована на виявлення та фіксацію графіті в Успенському соборі Єлецького монастиря. У результаті вдалося зафіксувати рештки давньоруських надписів та нашарування графіті доби Модерну. Серед останніх значну частку склали латинські надписи з датами, створені в межах першої половини XVII ст. Подальші дослідження дозволили отримати дані щодо існування подібних надписів і на стінах Іллінської церкви та суміжних з нею Антонієвих печер, а також Борисоглібського собору. Останні, на жаль, не збереглися, однак відображені у матеріалах звітів про реставрацію другої половини XX ст.

На меті даної статті – запровадження в науковий обіг латинських графіті, відкритих на пам'ятках Чернігова. Спочатку в ній буде розглянуто вже не існуючі написи з Борисоглібського собору та Антонієвих печер. Слід відзначити, що у першому випадку відоме лише одне графіті. Воно зафіксоване у звіті про реставрацію, внаслідок якої і було втрачене. Перебудови собору під час його відновлення «у формах XII ст.» призвели до майже повної втрати давніх тинькованих поверхонь, що фактично унеможливило нові подібні знахідки.

В Антонієвих печерах, навпаки, подальші дослідження можуть дати позитивні наслідки. У наш час тут також відоме лише одне графіті латиницею, а на стінах печер переважають сучасні написи, втім при детальнішому вивченні є можливість виділити серед них більш ранні, доби Модерну чи навіть Давньої Русі.

Напис у Борисоглібському соборі був зафіксований на хорах у ході реставрації під керівництвом М. В. Холостенка у 40-х роках. У звіті про його роботи наведена фотографія графіті [4, фото 47]. На жаль, вона роздрукована у дзеркальному відображенні; не відомо також, наскільки повно вона охопила надпис.

На фото зафіксовано один рядок, який можна умовно поділити на кілька фрагментів: **ІАКП//(В)//С(К).МІС(S)//bonh** (Рис.1). Графіка написання є латинською, хоч деякі графемні нетипові. Закінчення **mics** у другому слові може свідчити, що це

© Подлевський Святослав Володимирович – аспірант Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, старший лаборант Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

вираз латиною. Водночас це може бути записом імені та прізвища. При деяких допущеннях трактовки останніх трьох графем, які мають пошкодження, перша його частина є іменем **Iakub** (Якуб). Тоді наступне слово буде прізвищем **C(k)(o)micz** (Хоміч). Остання літера у цьому випадку трактується як **Z**, з огляду на те, що вона може мати зворотну графіку написання. Третє слово надпису може бути початком додаткового прізвища, яке не збереглося. Виникло графіті, скоріш за все, коли Борисоглібський собор відійшов домініканському ордену. Як відзначає П. Кулаковський, це відбулося ще до 1627 року [1, с.70].

Рис. 1. Латинське графіті з Борисоглібського собору.

Надпис у Антонієвих печерах був зафіксований під час противарійних та археологічних досліджень в 1972–1973 роках [5, с. 52]. Його виявили на стіні глухого коридора, що розміщений зліва від церкви Миколи Святоші [5, фото 91]. Цікаво, що у цьому ж коридорі, але на іншій стіні, тоді ж зафіксували кириличний надпис «Господи спаси раба свого Тарасія».

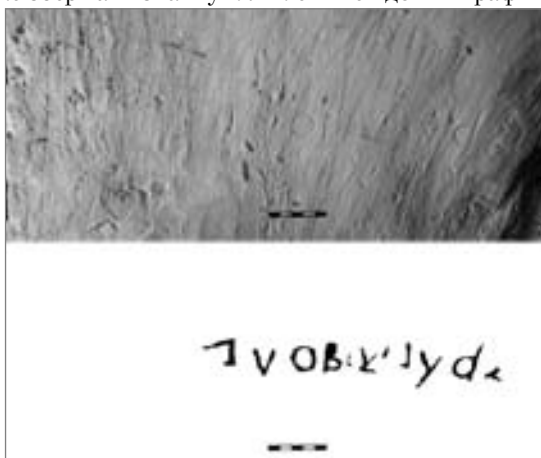

Рис. 2. Латинське графіті з Антонієвих печер.

Згадане латинське графіті можна тлумачити як: **.minsky** (Рис.2). У звіті про дослідження відмічено, що це лише закінчення надпису, його початок не зберігся. Найвірогідніше це було власне польське ім'я або ж прізвище, однак яке саме – встановити проблематично. Датувати надпис можна також тільки умовно. Враховуючи хронологію більшості датованих латинських надписів польського походження у Чернігові, його можна віднести до 1628 – 1648 років.

Окрім цього графіті, під час досліджень у печерах були зафіксовані залишки інших латинських надписів. Переважно – окремі літери чи пошкоджені фрагменти слів, що не піддаються інтерпретації.

Слід ще раз наголосити на тому, що комплекс Антонієвих печер та суміжної з ними Іллінської церкви все ще може зберігати значну кількість невідомих графіті. У цьому зв'язку слід згадати, що під час архітектурно-археологічних досліджень Іллінської церкви під керівництвом О. Є. Черненко за участі автора у 2015–2016 роках [6; 7] вдалося зафіксувати цілий комплекс надписів XVII ст. Вони збереглися на північному фасаді церкви на рівні її другого ярусу, що примикає до схилу гори. Серед написів є і один латиницею. Він розміщений в арці проходу на хори, на висоті 187 см від порогу. (Рис. 3).

На жаль, нашарування пізнішого тиньку перекривають початок та кінець цього надпису: **...vob.v.yd.**

Рис. 3. Латинське графіті з Іллінської церкви.

З огляду на це, інтерпретувати його можна лише умовно, за аналогією з іншими, як власне ім'я автора графіті. Втім цікавим є сам факт його знаходження серед загалу кирилических напівскоросписних надписів кінця XVII ст. Є також підстави допустити існування інших латинських надписів під тиньком.

У цілому згадані графіті вказують на існування досить значної кількості латинських надписів на стінах культових споруд Чернігова. Однак інформативність написів вкрай мала, що зумовлено їх поганою збереженістю та недостатньою вивченістю пам'яток.

Набагато більш інформативним є комплекс латинських надписів Успенського собору Єлецького монастиря. Фактично, всі вони розміщені в нартексі собору. Умовно їх можна розділити на дві групи: 1) надписи в апсиді т.зв. «хрещальні» 2) надписи на стінах нартексу.

Особливою рисою комплексу надписів Успенського собору є те, що майже кожен другий з них містить дату. Водночас значні нашарування пізніших «текстів», у

Рис. 4. Успенський собор: графіті № 1 з північної стіни «хрещальні».

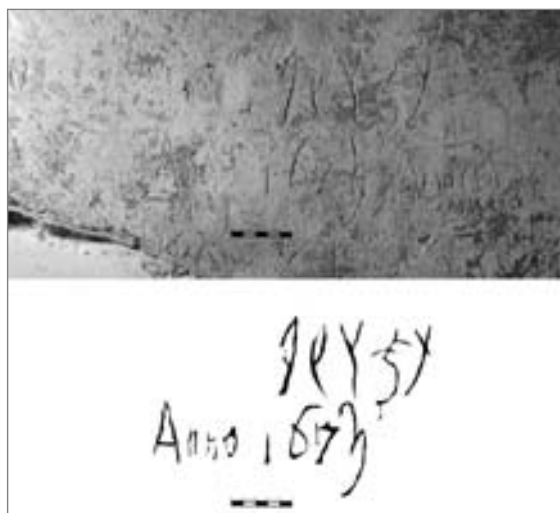

Рис. 5. Успенський собор: графіті № 2 з фрески Оранти.

більшості випадків, роблять інтерпретацію цих дат та власно текстів гіпотетичною. Проблемою є навіть саме їхнє виокремлення, що значно ускладнює дослідження. Ті надписи, які вдалося на даний момент прочитати, складають лише частину комплексу. Серед них – сім латинських графіті в апсиді та дві великі групи зі стін нартексу: південної та західної.

Майже всі латинські надписи в апсиді розміщені на висоті 40–120 см від сучасної підлоги, переважна більшість близько верхньої означеної межі. Перший з них розміщений на північній стіні апсиди та є одним із найбільших (Рис. 4). Його можна тлумачити як: **(H) C Hl(e)bovsky**. Досить імовірно, це польське прізвище з ініціалами: **H. C. Hlebosky**, що могло звучати як Хлебовський або Глебовський.

Ще два графіті (друге та третє) розміщені в центрі апсиди під фрескою Оранти. Фреска тут має значні пошкодження, є скупчення пізніших кирилических надписів, що ускладнює виділення латинських літер та робить їхнє визначення дещо гіпотетичним.

Другий з надписів добре прорізаний, графеми достатньо великі (Рис. 5). У ньому можна виділити два рядки: 1) **(J)ER(Z)Y** 2) **An(n) o 16(4)3**. Початок першого рядка дещо стертий; записане слово можна тлумачити як польське ім'я **Jerzy** (Єжи). Другий рядок містить дату, чому відповідає формула **Anno**, яка є вживаним скороченням від **Anno Domini** – у рік Божий.

Перші дві цифри дати читаються досить чітко, однак третя має пошкодження. Втім, враховуючи час перебування Чернігова у складі Речі Посполитої (1618 – 1648 роки), найвірогідніше, що це була дата **1643**.

Третій надпис розміщений дещо нижче (Рис. 6). У ньому також два рядки, однак через погану збереженість виділити їх можна лише приблизно. Не виключено, що це – залишки двох окремих надписів: 1) **164(4)** 2) **AN(o)64(8)ZI(A)NAG**. У першому рядку досить упевнено можна виділити дату 1644. Другий рядок розпочинається з літер **AN**, що може бути частиною вже згаданої скороченої формули **Anno**.

Ще чотири надписи розміщені на південній стіні апсиди. Четвертий, по загальній нумерації, пошкоджений тріщинами в тиньку. Він складається з трьох рядків: 1) **Henrich Swy(c)**. 2) **ANNO** 3) **1646**. Загальна схожість написання, однаково глибоке прорізання знаків і компактне розміщення дозволяють розглядати їх як цільне графіті (Рис. 7). Слід відзначити, що під його третім рядком були зафіксовані інші, тонше прорізані, латинські графеми, які можуть бути більш ранніми.

Відзначений надпис з трьох рядків можна тлумачити як ім'я Генріх з прізвищем, що не збереглося, та датою 1646 рік. Зважаючи на деяку нехарактерність імені Генріх для польських графіті даного періоду, є підстава припустити, що це міг бути представник західноєвропейського народу. З огляду на те, що тодішня Річ Посполита активно залучала німецьких найманців, це досить імовірно.

П'яте графіті розміщене трохи нижче четвертого. Воно збереглося значно гірше (Рис. 8). У ньому можна виділити два рядки та, досить приблизно, кілька літер з датою: 1) **(S)OW.4N....N(O)W** 2) **4(0) 164(7)**. Припустимо, це також був пам'ятний запис. Тоді перший рядок є ім'ям його автора.

Останні два надписи з південної стіни апсиди (шостий та сьомий) розміщені вище за інші, на рівні людського зросту. Шостий представлений лише одним рядком, перебивається тріщинами і частково затертий (Рис. 9).

Його можна тлумачити як: **.(N).(i)ko(l).i St(e)mpko(r/v)(n)(o)k...A**. Закінчення надпису трішки пошкоджене, однак рядок можна вважати більш-менш повним. Враховуючи спотворення початкових літер, перше слово умовно визначається як:

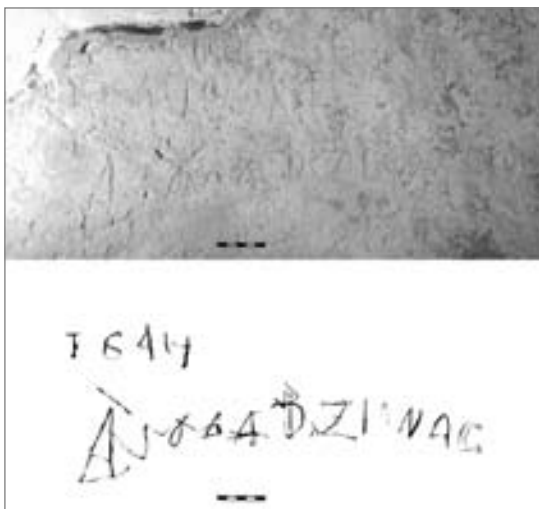

Рис. 6. Успенський собор: графіті № 3 з фрески *Оранти*.

Рис. 7. Успенський собор: графіті № 4 з південної стіни *«хрещальні»*.

Рис. 8. Успенський собор: графіті № 5 з південної стіни «хрещальні».

Рис. 9. Успенський собор: графіті № 6 з південної стіни «хрещальні».

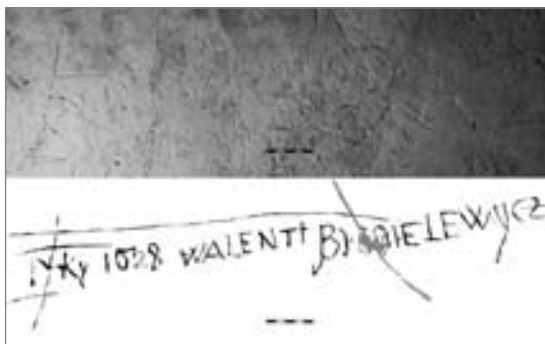

Рис. 10. Успенський собор: графіті № 7 з південної стіни «хрещальні».

Єлецький монастир. Досить імовірно, що латинські графіті в Успенському соборі з'являються тільки після передачі монастиря уніатській церкві.

Nikolai (Миколай). Початок другого слова читається досить чітко: **St(e)mpko**, однак визначити його закінчення проблематично. Можна запропонувати два варіанти: 1) **St(e)mpkovsky** 2) **St(e)mpkov**. Останні літери могли бути фрагментом слова чи скорочення.

Варто відмітити, що в Успенському соборі латинські надписи-прізвища зустрічаються рідше, аніж датовані пам'ятні записи. Переважна ж більшість латинських надписів в Успенському соборі має характер саме пам'ятних записів, у той час, як кириличні цього ж періоду зазвичай є поминальними.

Сьомий латинський надпис в апсиді також є пам'ятним. Він розміщений вище шостого, складає один рядок і читається досить чітко, хоча в деяких місцях є затертим: **.ny. (1)628 WALENTI B... IELEWICZ** (Рис.10). Якщо дата та ім'я не потребують особливих тлумачень, то для прізвища можливо кілька варіацій: 1) Bielewicz 2) Bargelewicz.

Слід наголосити на тому, що за датою даний надпис є найбільш раннім поміж інших відомих латинських графіті Чернігова. Таким чином, вони з'являються тільки через десять років після включення Чернігова до Речі Посполитої. Можливо, їхня поява пов'язана зі змінами у конфесійній приналежності храмів міста, у тому числі – Успенського собору, що відбулася близько 1626 року. Чи створені ці графіті власне поляками, питання дискусійне, оскільки місцеве населення також могло використовувати в цей час латиницю. Враховуючи належність Успенського собору до уніатів, серед відвідувачів могли бути як їхні місцеві представники, так і з Білорусі чи Волині.

Як відомо, 23 березня 1626 року було відновлено Чернігівську архімандрію, що надавалася уніатові Кирилові Ставровецькому [1, с.71]. Її фактичним центром став

Слід також згадати, що саме Кирило Ставровецький розпочав відбудову Успенського собору після значних руйнувань, спричинених військовими діями початку XVII ст. Однак реалізувати цей свій задум йому не вдалося через нестачу коштів, мізерну підтримку унії як місцевим населенням, так і польською владою. Фактично одразу після смерті Кирила Ставровецького у 1647 році уніатська церква у Чернігові занепадала [1, с.192].

Рис. 11. Успенський собор: група надписів № 8 з південної стіни нартексу.

Наступною буде розглянута велика група надписів, № 8 по загальній нумерації, що була зафіксована на південній стіні нартексу Успенського собору (Рис.11). Вона знаходиться на значній висоті, близько 3,5 м від сучасної підлоги, і складається з 10 рядків: 1) **Anno.K(j)** 2) **1647** 3) **Michal(z)**.. 4) **Sokolo(m)sky** 5) **Alexander** 6) **K(o)narzenisky** 7) **(V).alenti** 8) **(P)rym.noi.(n)dz** 9) **(S/T)a(l)una(t)ko** 10) **(w)ovi..**

Надписи йдуть по краю фрескового розпису стовпцем та лише у деяких місцях заходять на нього; останні три рядки затерті. У цілому їх можна інтерпретувати як перелік імен та прізвищ під датою Anno 1647. Судячи з усього, імена належали одній групі осіб. Допустимо також, що цей «список» міг бути трохи ширшим. Про це свідчать затерті фрагменти літер з його правого боку, на фресковому розписі.

Оскільки більшість латинських надписів в Успенському соборі мають структуру: ім'я + прізвище чи ініціали + прізвище, логічним є припустити таку ж структуру надпису і в цьому випадку. Однак через утрати частини тексту співвідношення конкретних імен та прізвищ можна визначити досить умовно.

Цікавою є причина створення цього переліку імен саме в указаний рік. Установити її точно навряд чи можливо, однак можна висловити з цього приводу кілька припущень. Перше: надпис може бути пов'язаний зі вже згаданою смертю Кирила Ставровецького у 1647 році. Це міг бути список якимсь чином причетних до цієї події осіб.

Друге припущення: «список» пов'язаний з першим відзначенням у ньому прізвищем – Соколовський. Прізвище Олександра Соколовського, католицького єпископа київської дієцезії, згадується досить часто в контексті справ Чернігівського воеводства [1, с.191]. Відомо, що з 1637 року він брав участь у королівській граничній комісії по встановленню путівльської ділянки кордону. Остаточне розмежування цієї ділянки припадає на липень 1647 року [1, с. 203]. Що цікаво, з 1636 року в згадках про королівську граничну комісію фігурує також брацлавський каштелян Габріель на прізвище Стемпковський. Таке прізвище було відзначене і серед надписів Успенського собору. Од-

Рис. 12. Успенський собор: графіті Solta(m), група надписів № 6 з західної стіни нартексу.

нак упевнено пов'язати «список» з діяльністю комісії неможливо: судячи з позиції прізвища Соколовський у «списку», воно відноситься до імені Міхал. Окрім того, інші згадані там само прізвища не зустрічаються серед переліку причетних до її діяльності осіб.

Наступні кілька надписів походять із групи, № 6 по загальній нумерації, яка була зафіксована на фресковому фрагменті західної стіни нартексу. Переважну більшість у ній складають кириличні надписи, але є і п'ять латинських.

Першим буде розглянуто найбільший з них, що знаходиться в центрі групи. Його можна інтерпретувати як: **SOLTA(M)** (Рис. 12). Він складається з 6 досить чітких літер. Лише остання літера **M** має пошкодження, що робить її визначення відносним. Поперечні мачти в третій літері можуть бути випадковими подряпинами. Надпис, скоріш за все, є шляхетським прізвищем Солтан. Це прізвище досить часто фігурує в документах першої половини XVII ст., у тому числі – у зв'язку з Єлецьким монастирем. Так, наприклад, є згадки, що у 1626 році село Виблі (сьогодні – Куликівського району) належало Василю та Павлу Солтанам [3, с. 304], а вже у 1635 році його власником записаний Чернігівський Єлецький монастир. Є також згадка Миколи Солтана серед земських урядників Чернігово-Сіверщини (1621–1648 роки) [1, с. 416]. Відомо, що він походив із Київського воєводства, брав участь у регіональних військових експедиціях та був чернігівським писарем з 1633 по 1648 рік. Не виключено, що графіті могло належати комусь із вище названих осіб.

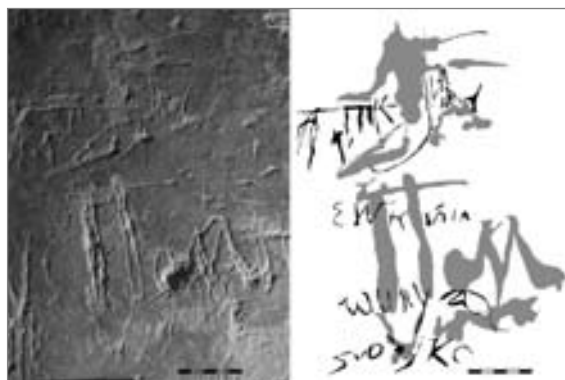

Рис.13 Успенський собор: три латинські графіті, група надписів № 6 з західної стіни нартексу.

Рис.14 Успенський собор: латинське графіті з датою, група надписів № 6 з західної стіни нартексу.

Наступні три графіті розміщені в центрі групи (Рис.13). Гіпотетично їх можна визначити як імена: **EWH(E)NI(A)//W(O)N(Y)A // (?)SVOYK(O)**.

Вони накладаються на великий кириличний надпис та в порівнянні з іншими слабше прорізани. Це могли бути як скорочення від повних імен, так і своєрідні прізвиська. Аналогічно до інших латинських надписів Успенського собору їх можна віднести до першої половини XVII ст.

Останнє латинське графіті у цій групі розміщено в нижній частині збереженої ділянки фрескового розпису. Воно розпочинається фрагментами квадратних дужок, має кілька збережених літер та затерті цифри: **\SC(A).1(6)4(0).IS** (Рис. 14). Зліва від нього були зафіксовані залишки літер, які б могли бути його початком. Інтерпретувати дане графіті можна як латинський запис з датою та аббревіатурою імені автора: **(ANNO) \SC(A) 1640 IS**. Дата підтверджує відношення надпису до першої половини XVII ст.

Останнє латинське графіті у цій групі розміщено в нижній частині збереженої ділянки фрескового розпису. Воно розпочинається фрагментами квадратних дужок, має кілька збережених літер та затерті цифри: **\SC(A).1(6)4(0).IS** (Рис. 14). Зліва від нього були зафіксовані залишки літер, які б могли бути його початком. Інтерпретувати дане графіті можна як латинський запис з датою та аббревіатурою імені автора: **(ANNO) \SC(A) 1640 IS**. Дата підтверджує відношення надпису до першої половини XVII ст.

Загальна кількість латинських надписів в Успенському соборі свідчить про його активне відвідування за часів уніатів. Однак нам точно невідомо, в якому стані на той час був храм та чи можна було в ньому вести богослужіння. Нині в соборі збереглася досить обмежена кількість фресок, тому робити загальні висновки щодо цього лише за надписами з нартексу навряд чи можливо. Однак вони, безумовно, вказують на особливе значення цієї локації в сприйнятті відвідувачів, які залишили графіті саме в цьому місці у такому скупченні.

На останок варто зазначити, що комплекс надписів з Успенського собору Єлецького монастиря розширює джерельну базу до вивчення періоду перебування Чернігова у складі Речі Посполитої. Невеликі фрагменти латинських надписів з інших культових пам'яток лише підтверджують дані писемних джерел щодо процесів, які у той час відбувались. Утім, досить перспективним є подальше дослідження Антонієвих печер та Іллінської церкви у пошуках інших, досі ще невідомих графіті. Можливо також, що дослідження в інших містах Чернігово-Сіверщини дозволять суттєво поглибити наші знання щодо тих процесів середини XVII ст., про які нині ми маємо досить приблизне уявлення.

Окремо автору хотілося б подякувати І. В. Кондратьєву та І. Л. Калечиц за консультації щодо деяких надписів під час написання даної статті.

1. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання / Павло Кулаковський. – К.: Темпора, 2006.

2. Кондратьєв І. В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.) / І. В. Кондратьєв. – Чернігів, 2005.

3. Кондратьєв І. В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І. В. Кондратьєв. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – С. 384.

4. Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР-1718. Борисо-Глебський собор в г. Чернигове. Материалы обследования / Н. В. Холостенко. – К., 1948.

5. Науковий архів національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». ЧГАИЗ КП-2. Отчет экспедиции спелео-археологической секции, проводившей противоаварийные работы и археологические исследования Антониевых пещер в Чернигове в период с марта 1972 г. по март 1973 г. – Чернигов, 1973.

6. Черненко О. Є. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви у Чернігові / О. Є. Черненко, Т. Г. Новик, К. М. Міхеєнко // Археологічні дослідження в Україні 2015. – К., 2016. – С. 228–230.

7. Черненко О. Є. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові 2015 р. / О. Є. Черненко, Т. Г. Новик, К. М. Міхеєнко // Могилянські читання. Зб. наук. праць. – К., 2016. – С. 193–196.

Стаття посвячена латинским граффити XVII в., которые были обнаружены в культовых сооружениях Чернигова и связаны с периодом его пребывания в составе Речи Посполитой.

Ключевые слова: *эпиграфика, современные граффити, Чернигов.*

This article is devoted to the Latin graffiti's of XVII century, that were discovered in religious buildings of Chernihiv and associated with the period of his stay in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: *epigraphy, modern graffiti, Chernihiv.*